

MILLIY SAZ ÁSBABI DUWTAR

Iseeva Ayzada Konisbaevna

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kórkem óner kafedrası

saz atqarıwshılıǵı qánigeligi studenti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10714910>

Annotaciya

Xalqımız bir neshe ásirler dawamında ájayip muzikalıq saz ásbaplarda sazlardı shertip hám atqarıp, yadında saqlap atadan balaǵa miyras etip, biziń búgingi dáwirimizge shekem jetkerdi.

Hár bir namalıq saz ásbaplarda atqarıwshılıq óneri óz atamalarına iye, máselen, jıraw, qobızshı, baqsı, balamanshı, sırnayshı, girjekshi, shıńqobızshı hám taǵı basqa atamalarǵa iye.

Maqalada milliy muzikalıq saz ósbapları, onı shertiwshi baqsı, sázendeler hám dóretiwshi ustalar haqqında maǵlıwmatlar sóz etilgen.

Gilt sózi: Alamoynaq duwtar, Qazba duwtar, Qurama duwtar, Duwtar prima, Duwtar sekunda, Duwtar bas, Duwtar kontrabas, Shashmaqam, Nota, Oktava, Kvarta.

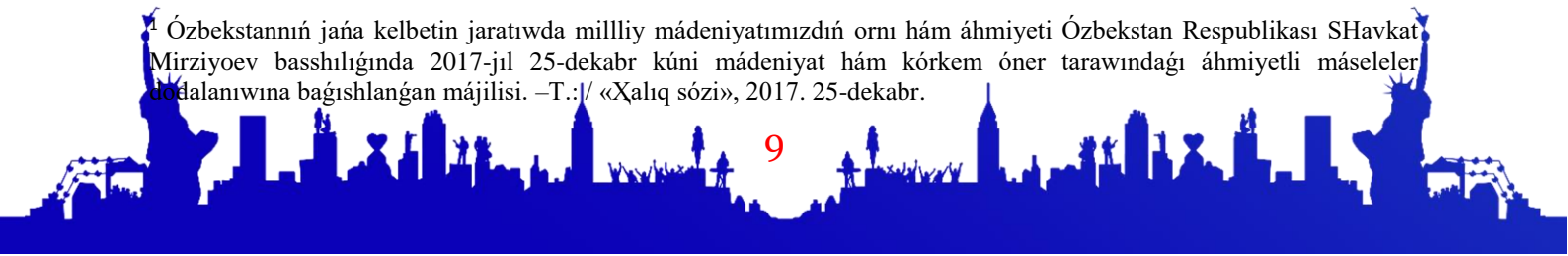
Respublikamız Prezidenti Sh.M.Mirziyoev: “Muzika – hesh náirse menen ólshep, salıstırıp bolmaytuǵın sheksiz ilahiy tásir kúshine iye. Bir haqıyqattı hesh qashan esimizden shıǵarmawımız tiyis, mámleketimizde mádeniyat hám kórkem óner rawajlanbasa jámiyet rawajlanbaydı. Xalqımızdıń rawajlanıw dárejesi eń dáslep, milliy mádeniyatımızǵa qarap bahalanadı. Sol mánide mádeniyat – bul xalqımız, jámiyetimiz kelbeti. Bizler Ózbekstannıń jańa kelbetin jaratıwǵa kirirken ekenbiz bunı milliy mádeniyatımızdı rawajlandırıwdan baslawımız lazım”,¹ – dep toqtalıp, onıń siyasiy áhmiyetin belgilep bergen edi.

Búgingi kúnde xalqımızdıń muzika kórkem ónerine, onıń milliy miyrası hám ásirler dawamında qalıplesken bay dástúrlerine bolǵan múnásibeti ózgerdi.

Atap aytqanda, belgili ulamalarımızdıń muzika haqqındaǵı shıǵarmaların úyreniw hám onı turmısqa engiziwge bolǵan qızıǵıwshılıqları kúsheydi.

Duwtar parsısha sóz bolıp “eki tar” dep awdarmalanadı. Orta Aziya, Iran hám Qubla Aziyada tarqalǵan, eki tarlı bul saz ásbabı XV ásir átiraplarında payda bolǵan. Duwtar negizi eki tarlı saz ásbabı biraq, Hirat duwtarı on tórt tarlı boladı.

¹ Ózbekstannıń jańa kelbetin jaratıwda milliy mádeniyatımızdıń ornı hám áhmiyeti Ózbekstan Respublikası SHavkat Mirziyoev basshılıǵında 2017-jıl 25-dekabr kúni mádeniyat hám kórkem óner tarawındaǵı áhmiyetli máseleler dıdalanıwına baǵıshlanǵan májilisi. –T.:/ «Xalıq sózi», 2017. 25-dekabr.

Duwtar tut, erik, goza agashlarinan sogiladi. Duwtardin qarni onga jaqin juqa taxtakeshti iyip, bir-birine japistirilib sogiladi. Onin ustinen qappaq jawiladi ham tayin bolgan qarın dastegine jalganadi.

Alamoynaq qazba duwtari adette tut, erik agashlarinan islenedi. Al qurama duwtar, bir qansha tilme boleklardan quralip, qawın formasına uqsas bolip kelgen. Duwtardın dawısınıń shıqqısh bolıwı onıń üstindegi qaqpağı qanshelli juqa ham bekkem bolıwına da baylanıslı. Duwtardın kardanı, yağniy moynında súyekten oyılğan xalqımızdın milliy nağısları milliyligimizdi sawlelendiredi.²

Duwtardın dastesindegi 13-14-15 perde ayyemnen qoydın isheginen tayarlanıp oratılğan, xromatikaliq tartipte dúziledi. Duwtarğa tağılatuğın tar bul jipekten iyirilip tartılğan.

Targir yamasa tar ilgek duwtardın eki sımın koterip turadı. Duwtardın dastesi jinishke uzın boladı. Basqa tarlı asbaplarda adette metall perdeler bolsa, duwtarda dastesine oralğan 15 ke jaqin jipek perde boladı. Zamanagoy duwtarlardın perdeleri ayrim gezlerde agash yamasa súyekten sogiladi.

Duwtar dastesi súyek, sádep penen bezeledi. Duwtar tarları aldınları jipekten tayarlanatuğın bolğan. Zamanagoy duwtar tarları neylonnan islenedi.

Duwtardı hár túrli jollar menen shertiw múmkin. Jekke shertiw, birgelikte shertiw, piripirek, rez uqsagan usıllar menen de shertiledi.

Qaraqalpaq xalqınıń hár bir toy ham merekesi baqsı ham sazendelersiz otpeydi, xalıqtın quwanışına-quwanış, dartine-sherikles bolğan. Ogada kórkem jaqsı nalaları arqalı insandı ózine qaratıp, aqıl, oy ham pikirlew seziminiń qalıplesiwine birqansha tasirin tiygizetuğın, jağımlı dawıslı muzıkalıq saz asbap bul duwtar bolıp tabıladı. Máselen: Aqımbet, Gáripniyaz, Arzı, Qutım, Muwsa, Edenbay, Ótep, Jumaniyaz, Esjan, Japaq, baqsılardıń atqargan «Gárip Ashıq», «Yusip-Axmet», «Sayatxan-Xamira», dastanlarında duwtar saz asbapın tómendegishe tarıpleydi:

Urıp duwtardı sındırıp,
Jas kórdin be uglandı sen,
Sinsa sinsın bızin duwtar,
Singan duwtar isletermen.
Duwtardın qunı qırıq qızdúr,
Qálpem kelse, sózleshermen,

Duwtar sazlarinan Nar iydirgen, Jaman shıganaq, Bozataw, Arıwxan, Sonalı keldi, Nalish, Jeti asırım, Zarlı qız, Muwsa sen yarı, Ala qayıs, Láy-láy, Tarlan, Xoja bala, Sayqalı nalish, Qarajorga ham basqa da bir qansha duwtar sazları, xalıqqa

²Allanazarov D. «Qaraqalpaq milliy alamoynaq duwtar sazendeshiligi sabaqlıqları». «Gafur Gulom», 2013. – B. 37.

sińisip barganlığın xalqımızdıń dástan hám namaları buğan tiykar bola alatuğınlığı málim. Mine, bulardı baqsı hám sázendeler óz Alamoynaq duwtar saz ásbabında xalıq arasında atqarıp kelmekte.

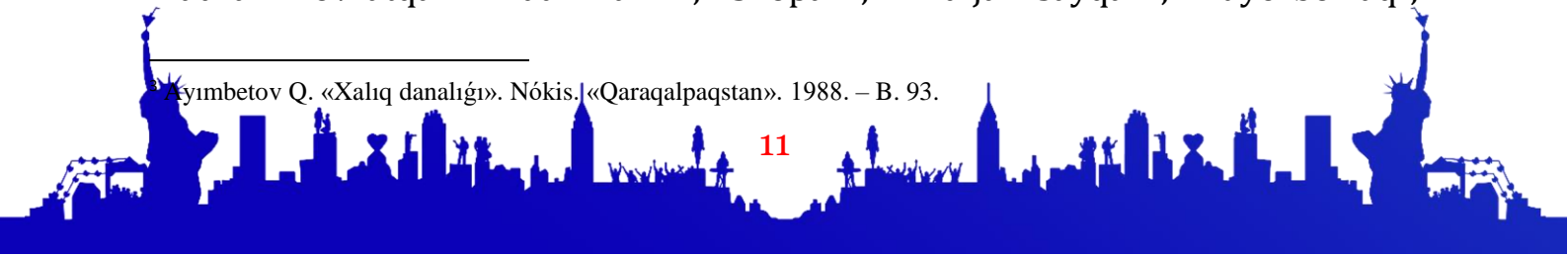
Alamoynaq duwtarınıń xalıq turmısına sińisip ketkenligi sonshellı, onı hár bir qaraqalpaq shańarađında ushıratıwǵa boladı. Sebebi, ata-babalarımız duwtar hár bir shańaraqta qıstırılıp turıwın jaqsılıqqa jorıdı.

Kúnxoja Ibrayım ulı jasağan dáwirlerde shayırdı duwtardı óziniń «Umıtpaspan» qosıq qatarlarında keltirgen:

«Sherttim duwtar, aytım qosıq,
Kewlimde qaynap qosıq,
Tabalmadım heshbir doslıq,
Kóbeydi kóptiń dushpanı,
Baqсылarǵa bayraq berdi,
Jaqsılardı jaman kórdi,
Lápgóy dep shawqım kóterdi,
Men olarǵa hesh jaqpadım.³

Ózbek xalqınıń milliy duwtarına toqtalıp ótetuđın bolsaq, ol múlayım, sıńırlı sesi menen basqa saz ásbaplarınan ajırılıp turadı. Ol tiykarınan tut, erik ağashlarınan islenedi. Onıń denesi 8-12 dana juqa, bir-birine izbe-iz jabıstırılǵan kishi taxta (qabırǵa)dan islenedi. Rezonatordıń ústingi, ashıq bólegine juqa qaqqaq jawıladı hám ol dástege jalǵanadı. Onıń uzın hám jińishke dásteğine 13-17 dana perde baylanadı. Súyek hám sádepten islengen bezew nağısları oyıp jabıstırıladı. Tarları jipek jiplerden esiledi. Olar Tanovar sózi (kvarta), Munojot sózi (kvinta), Qóshtor sózi (unison)ǵa sazlanadı. Uygurlarda duwtar úlkenlew dúziliste, Túrkmenda tek oyma (qazba) túri, Xorezmde denesi qabırǵalıq duwtarlar menen birge kólemi kishkene, oyma túrleri de ushırasadı. Duwtar jalǵız hám birgelikte shertiletuğın saz ásbabı bolıp, sázendeden sheberlikti talap etedi. Duwtar haqqındağı dáslepki jazba mağlıwmatlardı Alisher Nawayınıń zamanlası Zaynulabidin ál-Husayniy “Muzikanıń ilimiy hám ámeliy qağıydaları” atlı toplamı (16-babı)nda ushıratamız. 16-17-ásirlerde “Duwtarıy” laqabı menen dóretiwshilik etken (hiratlı Yusuf Mavdudiy Duwtarıy, mashhadlı Mirquliy Duwtarıy sıyaqlı) sázendelerdıń atları dereklerde saqlanǵan. Házirde milliy duwtar atqarıwshılıđınıń ózine tán usılları 4 tiykarǵı (Andijan, Tashkent, Samarqand hám Xorezm) mektepleri arqalı belgili boladı. 20-ásirde Andijan mektebinen M. Najmiddinov, O. Rustamov, K. Jabborov, Fergánada Q. Madrahimov atqarıwında “Nalıw”, “Shopan”, “Andijan sayqalı”, “Túye bozlaq”,

³ Ayımbetov Q. «Xalıq danalığı». Nókis. «Qaraqalpaqstan». 1988. – B. 93.

“Qostar”; Tashkent mektebi belgili wákillerinen A. Vahobov, F. Sodiqov, M. Yunusov, T. Alimatov, Z. Obidov, S. Yoldoshevlar atqarında “Sharab 1, 2”, Tashkent sayqalı”, “Tashkent Kurdi”, “Rajabiy 1, 2”, “Gúres”, “Duwtar bayatı”, “Duwtar nawası”; Samarqand mektebi ustazlarinan Hoji Abdulaziz, Qori Siroj Yusupovlar atqarında “Gúlarım”, “Bebakcha”, “Bazurganıy”; Xorezm mektebi wákillerinen N. Boltayev, Yu. Jabborovlar atqarında “Koradali”, “Aliqambar”, “Saqili Nawa” sıyaqlı namalarda óz sáwleleniwin tapqan. 1970-jılı jeke duwtarda Shashmaqam saz hám qosıq aytıw baǵdarları da keń túrde atqarıla basladı. Ózbek kompozitorlarinan N. Hasanov “Alsha”, F. Sodiqov “Duwtarım”, S. Yo’ldoshev “Dil kúylesin”, Z. Obidov “Taw kúylesin”, O. Qosimov “Jańla sazım” sıyaqlı shıǵarmalardı duwtar ushın jaratqan; duwtar-alt – dástúriy duwtardı 1930-jıllarda qayta islew nátiyjesinde payda bolǵan túri. Tarları kapron (yaki basqa polimer jipleri)nan islenedi. Dástesine xromatikalıq tártipte jaylasqan aǵash yaki súyek perdeleri jelimlep jabıstırıladı. Joqarıda atı atalǵan dóretpeler repertuarinan ózbek kompozitorları tárepinen qayta islengen (garmonizaciyalasqan) xalıq namaları, fortepiano menen birge atqarılǵan shıǵarmalar da orın alǵan. Sol duwtar tiykarında (Ózbek xalıq sazlı orkestrine sáykeslendirip) hár túrli kólemdegi duwtar túrleri (duwtar – bas, duwtar – kontrabas) islendi.

Duwtardıń túrlerine toqtalatuǵın bolsaq;

Duwtar prima duwtardıń kishireytilgen túri. Bunıń qaqqaǵı tut ornına arsha tereginen qılınadı. Perdeler dástesin oyıp xromatikalıq halda biriktirilgen. Tarlar kvarta boyınsha oktavadaǵı (mi) hám (lya) ǵa sazlanadı. Notalar skripka giltinde, esitiliwine qaraǵanda oktava joqarıda jazıladı. Kólemi kishkene oktavadaǵı (mi-lya)dan birinshi oktavadaǵı (sol) hám ekinshi oktavadaǵı (do) ǵa shekem boladı. Duwtarlar toparına tiyisli bul saz ásbabı eń bálent dawısqa iye bolıp, skripka giltinde jazıladı. Eki kapron jipek tarınan ibarat sol saz ásbabı kvarta aralıǵında sazlanadı. Applikatura tárepinen rubap prima girjek ásbabına uqsap atqarıladı. Máselen: pissikato, pirpirek, stakatto h.t.b.

Duwtar primanıń sazlanıwı birinshi tar (tómengi tar) (mi) hám ekinshi tar (joqarǵı tar) (lya) notası. Duwtar primanıń ulıwmalıq dawıs kólemi birinshi oktavadaǵı (mi) notasınan úshinshi oktava (lya) notasına shekem boladı.

Duwtar sekunda túrine kelsek, tazadan islengen duwtarlar toparına kiriwshi usı duwtar sekunda saz ásbabı, dawıs tárepinen ortasha registrde. Onıń da tarları eki jipek tardan bolıp, kvarta aralıǵında sazlanadı. Sırtqı kórinisi duwtar primadan biraz úlkenlew qılıp islengen, yaǵnıy duwtarlardıń denesi

birdey bolıp, dástesiniń uzınlıǵı hár qıylı boladı. Duwtar bas hám duwtar kontrabas saz ásbaplarınıń denesi úlken boladı.

Duwtar sekunda saz ásbabınıń birinshi tarı kishi oktava (lya) notasına, ekinshi tarı kishi oktava (re) notasına sazlanadı. Ulıwmalıq dawıs kólemi kishkene oktavadaǵı (lya) dawısınan ekinshi oktavadaǵı (re) dawısına shekem boladı.

Duwtar bas arnawlı toparı Tashkent mámleketlik konservatoriyasında 1948-jılı ashılǵan bolıp, A. Nazarov usı topardı pitkerip, házirgi kúnde 1960-jıldan berli sol toparǵa saz úyretip kelmekte. Duwtar bas qánigeligi boyınsha atqarıwshılardı tayarlawda dosent A.K.Nazarovtıń xızmeti úlken. Duwtar bas ásbabı ózbek xalıq sazlı ansambli quramında bas dawısın bekkemlew ushın xızmet etedi. Usı ásbaptı sázende otırǵan halda atqaradı.

Duwtar bas duwtardıń úlken qılıp islengen túri. Duwtar bastıń tórt dana tarı, bular kvinta boyınsha sazlanadı. Tórtinshi tar úlken oktavadaǵı (do), úshinshi tar úlken oktavadaǵı (sol), ekinshi tar kishi oktavadaǵı (re) hám birinshi tar kishi oktavadaǵı (lya) notasına sazlanadı. Notalar esitiliwi boyınsha, bas giltinde jazıladı. Dawıs kólemi úlken oktavadaǵı (do)dan birinshi oktavadaǵı (sol)ǵa shekem boladı.

Duwtar kontrabas túrin aytsaq, onıń denesi úlken “Qabırǵalar”dan ibarat bolıp, duwtar bastan biraz úlkenlew qılıp islenedi. Dástesi duwtar bas ásbabınan uzınlaw boladı, qulaqları temir metaldan islengen bolıp, qattı, tartıp turıw wazıypasın atqaradı. Duwtar kontrabastıń tarları oǵada qalıń bolıp, orkestrde óziniń juwan bas dawısı menen, páski registr tembrin bekkemleydi. Duwtar kontrabastıń denesine arnawlı tayarlanǵan tayaqsha ornatılıp, otırǵan halda atqarılardı.

Duwtar ushın xalıq arasında arnawlı namalar, ırǵaqlar jaratılǵan. Bulardıń qatarına “Farǵonacha”, “Tanovar”, “Munojot”, “Rohat”, “Jigarpora”, “Dilxiroj”, “Chertmak”, “Shafolat”, “Suvora”, “Qo’shtor” namaların kirgiziw múmkin.

Belgili duwtarshılar: H.A.Abdurasulov, Abdusoat Vahobov, Davlatoxun Qodirov, Yunus Rajabiyler duwtar shertkeninde adamlar tím-tırıs bolıp, sezimler teńizine shúmer edi. Olardan keyin bolsa, Orif Qosimov, Zokirjon Obidov, Tóxtamurod Rasulov hám basqalar keń jámiyetshilikke málim bolǵan.

Házirde bolsa, xızmet qılıp atırǵan duwtarshılar Ğulom Qóchqorov, Abdurahim Hamidov, Mirsodiq Ergashev, Rózi bibi Hojiyeva, Malika Ziyayeva, Obidjon Odilov, Sulton Qosimov hám basqalardı aytıp ótiw orınlı.⁴

⁴ Allamuratov A, Dospanov O, Tulewmuratov G. Qaraqalpaq kórkem-óner atamalarınń sózligi. “Bilim”. 1991. – B. 21.

Juwmaqlap aytatuđın bolsaq, duwtar xalqımızdıń hám qońsı xalıqlardıń kóp jıllar dawamında milliyliğiniń bir nıshanına aynalıp úlgergen saz ásbabı. Onda qanshadan-qansha ustazlardıń hám óz gezeginde olardıń islerin dawam etken shákirtleriniń muhabbatı hám biybaha miynetleri jasırınğan. Ásirlerge gúwa bolıp úlgergen duwtar házirgi kúnde de baqsılar tárepinen shertilip kiyatır hám óz ıqlasbentlerine iye. Sonlıqtan da, keyingi áwlad wákillerine de jetip barıwı sózsiz.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Allamuratov A, Dospanov O, Tulewmuratov G. Qaraqalpaq kórkem-óner atamalarınıń sózligi. – Nókis. “Bilim”. 1991.
2. Adambaeva T. «Qaraqalpaq sovet muzıkasınıń tariyxınan». – Nókis. “Qaraqalpaqstan”, 1985.
3. Allanazarov D. «Qaraqalpaq sazları» (duwtar). – Nókis: “Bilim”, 2004.
4. Allanazarov D. “Qaraqalpaq milliy alamoynaq duwtar sazendeshiligi sabaqlıqları”. – Tashkent. “Ġafur Ġulom”, 2013.
5. Allanazarov D. “Qaraqalpaq ırǵaqları”. – Tashkent. “Ġafur Ġulom”. 2000.
6. Adambaeva T. “Revolyuciyaǵa shekemgi Qaraqalpaq muzıkası”. – Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1976.
7. Akbarov I. “Qaraqalpaq xalıq namaları”. – Tashkent. 1959.
8. Ayımbetov Q. “Xalıq danalığı”. – Nókis. “Qaraqalpaqstan”. 1988.

